

עקשנותו של בלעם

דוד מישאל דוידוביץ

פתיחה

מאמר זה סוקר את דמותו של בלעם כפי שזו עולה מספר במדבר פרקים כב-כד¹. פרקים אלו, המכונים בגמרא (בבא בתרא יד, ב) "פרשת בלעם", מציגים את ניסיונותיו של בלעם בן בעור לקלל את עם ישראל עבור בלק, כאשר ה' מהפך את קללת בלעם לברכה. במאמר זה ננסה להציג את המניעים שמתוכם פועל בלעם בפרקים אלו. מתוך הבנת מניעים אלו ייפתרו מאליהן כמה וכמה שאלות העולות בפשטה של הפרשה.

א. בלעם: נביא לגויים או קוסם?

ראשית, יש להעיר על כך שבהתאם למטרתו של מאמר זה לא יתבצע עיון בטיבם המדויק של כוחותיו ה'מאגיים' של בלעם, על הדרך שבה הם משפיעים על המציאות ועל יחסם ל-להיה. נושא זה מורכב ועדין מכדי לדון בו ובטיב פעולותיו של בלעם במקביל².

על אף זאת, לא ניתן להבין את דמותו ללא הבנה מסוימת של טיבן הכללי של פעולותיו, במיוחד ביחס לשאלה האם בלעם פועל כ'קוסם' או כ'נביא'. מבחינת נושא זה, די כרגע להגדיר את ההבדל בין המקצועות השונים על צד יחסם לרצון ה'. הנביא שם לנגד עיניו את רצון ה', אף שהוא מנסה להשפיע עליו, מתוך בקשה או מתוך ניסיון לתיקון של המציאות, על ידי תפילה או תשובה למשל. לעומת הנביא, שאיפת הקוסם איננה רצונו של הכח העליון בו הוא מאמין, הקוסם משתמש בכוחות מסויימים בהם הוא מאמין על מנת להשפיע על המציאות שאליה הוא שואף, ללא יחס לזהותו האישית של כח זה ורצונותיו. מבחינה זו, אין זה משנה לקוסם באיזה אל מדובר, כל עוד קסמיו עובדים³.

מפסוקים שונים בתנ"ך, עולה דמותו של בלעם שלא כדמותו של נביא, אלא כדמותו של קוסם, השם לנגד עיניו את רצונותיו שלו, ולא את רצון ה'. וניתן להביא לכך מספר ראיות:

ראיה ראשונה ניתן להביא מספר יהושע (יג, כב) שבו מסופר על כמה מהמלחמות שנוהלו לפני הכניסה לארץ, וכחלק מזה מסופר על המלחמה במדין. שם מתוארת גם הריגתו של בלעם.

¹ הפניות סתמיות במאמר מכוונות לספר במדבר.

² בעיה נוספת היא שעל מנת להבין את טיב כוחותיו של בלעם יש להיכנס לשאלת אמיתות הכישוף, שאלה מעט מורכבת בנקודה זו ונוגעת להבנות כלליות בתורה.

³ הגדרות אלו אינן בהכרח נכונות ביחס להגדרה מהותית וטכנית של קוסם ומכשף ובני דמותם בכל התורה כולה, ואין זו מטרתה. הגדרה זו הינה אך ורק הגדרת נוחות לטובת הבנת המניעים של הקוסם הנידון, בלעם, ויחסו לרצון ה'.

“ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל בחרב אל חלליהם”. כפי שמסופר שם, בלעם נקרא “קוסם”, כך שדי ברור שזו הייתה צורת התנהלותו.

מלבד זאת, ניתן לראות את התנהלותו של בלעם כקוסם כבר במהלך פרשה זו. לפני נשיאת המשל השלישי בידי בלעם, מתואר שינוי מסוים שחל בבלעם לעומת שני המשלים הקודמים שנישאו. “וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים וישת אל המדבר פניו” (כד, א). בביטוי “ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים”, מתואר לנו הפער שבין נשיאת משל זה לבין השניים הקודמים. הביטוי נחש ידוע לנו מכמה מקומות אחרים כביטוי של קוסמות מסוג מסוים (שאינן מקום כרגע להסביר את טיבו המדויק), ואם כך מסופר לנו שלקראת נשיאת המשל השלישי בלעם לא ניסה לעשות פעולות ניחוש, כך שניתן להסיק מכך שבשני המשלים הראשונים הוא כן ניסה לעשות זאת.⁴

ראיה שלישית להיותו של בלעם קוסם עולה מאופן הקרבת הקורבנות בידי בלעם ובלק. להקרבת קרבנות אלו מאפיינים מיוחדים, מסתבר להסביר מאפיינים אלו כדרך פעולתם של הקסמים. בסיפור מתוארת לנו הקרבתם של שבעה פרים ושבעה אילים, כאשר בכל מזבח מוקרב זוג, בלעם ובלק מקפידים לפני כל אחד מהמשלים להקריב דווקא באופן הזה – “פר ואיל במזבח”. בנוסף לכך, בשיחתו של בלעם עם ה' לפני המשל הראשון, בפתיחת דבריו בלעם נושא דברים אלו: “ויאמר אליו את שבעת המזבחות ערכתי ואעל פר ואיל במזבח” (כג, ד). לכאורה, ניתן היה לטעון שמדובר כאן על קרבנות שבלעם מצווה להקריב, ובהתאמה לכך ה' נענה אליהם. אך אין זה סביר, שכן באף אחד מהציוויים הקודמים לבלעם הוא לא מצטווה על הקרבת קרבנות אלו. מלבד זאת, ה' לא נענה לבקשתו, אלא שולחו עם 'משל', תשובה לבלק על כך שלא ניתן לקלל את ישראל.⁵ ניתן לראות גם בנאומו של בלעם את הדגש על “פר ואיל במזבח” – אחד מכל סוג בכל אחד מהמזבחות – כך שהדגש על צורת ההקרבה הזאת עולה גם מדבריו שלו.

לאור ראיות אלו, מסתברת ההבנה של דמותו של בלעם כקוסם, עניינו של בלעם איננו רצון ה' והדרך לתיקון עולם, אלא מאוויו שלו, הוא פועל על מנת לקדם את רצונותיו. קשרו של בלעם אל ה' הוא קשר המתמקד בעיקר בדרכיו וביכולתו של בלעם להשפיע על ה', ופחות במחויבות

⁴ ראו דברים יח, ט-יא: “כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תלמד לעשות כתועבת הגוים ההם: לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף: וחבר חבר ושאל אוב וידעני ודרש אל המתים.”
⁵ “וישא משלו ויאמר מן ארם ינחני בלק מלך מואב מהררי קדם לכה ארה לי יעקב ולכה זעמה ישראל: מה אקב לא קבה - ל ומה אועם לא זעם ה'” (כג, ז-ח). גם את התגובה הזאת נראה להסביר כמענה לבקשתו של בלעם. בלעם ביקש לקלל את ישראל ואילו ה' נענה לו ולבלק על כך שאין הדברים רלוונטיים ושהוא לא יענה לבקשתם. כך גם עולה בתשובת ה' במשל השני (כג, יט-כ), ה' עונה שהוא לא מושפע מגורמים אנושיים המנסים לכפות עליו.

לרצון ה'.

עם זאת, אין בכך הוכחה לכך שבלעם מעולם לא תפקד כ'נביא לגויים', ייתכן בהחלט שבתקופות מסוימות אף ביצע שליחויות כאלו, ובכל מקרה בוודאי דרך התנהלותו מעידה על קרבה לה', כעולה מתדירות התגלויותיו. אך ממהלך הדברים כאן עולה שבסיפור זה, בלעם מתנהל כקוסם.

ב. המפגש עם שליחי בלק

לאחר שהוכח שבלעם פועל בסיפור הנתון כקוסם, ניתן לעבור לסיפור עצמו, ובשלב הראשוני לשני המפגשים עם שליחי בלק. המפגש הראשון בו בלעם דוחה את השליחים, ולעומתו המפגש השני בו בלעם הולך עמם.

יש כמה וכמה נקודות שיש להתייחס אליהן במהלך מפגשים אלו.

ראשית, ניתן להביא ממפגשים אלו ראיה נוספת להיותו של בלעם גורם עצמאי, למשל: המוניטין של בלעם כפי שהוא מתבטא בפי בלק: "כי ידעתי את אשר תברך מברך ואשר תאר יואר" (כב, ו). מוניטין זה קשה להסבירו כמוניטין של נביא, אלא הוא דוגמה לכך שבלעם מהווה בעל כוחות ידוע במרחב.⁶

נקודה חשובה נוספת, העולה מהשליחות השנייה היא אמירתו של בלעם "אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב לא אוכל לעבר את פי ה' - להי לעשות קטנה או גדולה" (כב, יח). כמו כן חוזר הביטוי "כבוד" בצורות שונות במהלך המפגש, על כך שבלק יכבד את בלעם במידה וייענה לבקשתו. ניתן להסתכל על עצם בחירתם של שני הצדדים לדון על השליחות במושגים אלו, מושגים של כבוד וכסף, כבחירה המעידה על עולמם הפנימי, על צורת הסתכלותם על העולם. במידה והכסף כלל לא היה מטריד את בלעם, ולא היה חלק מעולמו הרוחני, קשה להאמין שהוא היה מתייחס דווקא לקריטריון זה בתשובתו לבלק. בחירתו המודעת או לא מודעת של בלעם, להתנסח דווקא בצורה זו, מעידה דווקא על מניעים שכאלו. ניתן להכניס הן את הכבוד והן את הממון תחת הקטגוריה של מניעים אישיים, אנוכיים, הנוגעים לאינטרסים הישירים של בלעם.⁸

⁶ לגבי העובדה שהוא מדבר בלשון "לא אוכל לעבור את פי ה' - להי", קיימת התייחסות בהמשך.

⁷ בוודאי שכך בלק תופס את פעולותיו של בלעם, ובלעם בשלו אינו מנסה להעמיד דברים על דיוקם או לשנות את השקפתו של בלק, אלא מתנהל בהתאם. מסתבר להסביר זאת רק במידה ואכן בלעם הוא גורם עצמאי. ועל היחסים שבין עובדה זו לבין כפיפותו לה' נדון בהמשך. את המוניטין של בלעם כמובא בפי בלק ניתן תיאורטית להסביר כמוניטין של נביא, ואת בקשתו של בלק כבקשה לסיוע מאת - להים לאומה במצוקה, אך אין הדברים מסתברים, ואינם מתאימים לפשט המקרא.

⁸ עם זאת, ראוי לציין שאין די בכך כדי להגדיר את בלעם כ'אנטישמי' ושונא ישראל. ייתכן מאוד לומר שעם ישראל איננו מעניין את בלעם, הם זרים רחוקים, בלעם מתערב בסיטואציה רק בגלל טעמיו האישיים.

עקשנותו של בלעם

יש לשים לב לכך שזו בוודאי הסתכלותם של שליחי בלק על בלעם. לאחר שבלעם מסרב לשליחי בלק באמירה לפיה "מאן ה' לתתי" (כב, יג), שליחי בלק מנסחים זאת לבלק בצורה שונה, ואומרים: "מאן בלעם הלוך עמנו" (כב, יד). בהתאמה לכך, בלק שולח שרים "רבים ונכבדים מאלה" (כב, טו). ברורה תפיסתם של בלק ושל שליחיו, שכן במידה ובלעם אכן רודף אחר טעמיו האישיים, ברור שמטעמים אלו הוא מסרב ללכת עם השליחים, אף אם ניסוח הדברים מעט שונה.

עם זאת, בין המפגשים האלו לבין מה שנאמר לעיל צפה סתירה, שכן על פי מה שהוכח קודם לכן בלעם מהוה גורם עצמאי הבוחר משיקול דעתו כיצד להשפיע על העולם ואילו לשליחי בלק בלעם אומר: "והשבתי אתכם דבר כאשר ידבר ה' אלי" (כב, ח) וכך גם "לא אוכל לעבר את פי ה' - להי לעשות קטנה או גדולה" (כב, יח). אמירות אלו מטעות, ונדמה לפתע כאילו בלעם הקוסם לפתע הפך להיות נביא ה'. מה שמטריד את בלעם בפסוק זה הוא רצון ה', אליו בלעם רוצה לשמוע. פסוקים אלו סותרים את ההסבר שעלה קודם, שכן לעומת הקוסם הרגיל, שרצונותיו האישיים הם המשמעותיים עבורו, בלעם מתנסח כאן כנביא ובהתאמה מסתבר שמניעיו אינם אנוכיים.

שאלה זו מתחברת לכמה מהשאלות הסובבות את הפסוקים המספרים על פתיחת פי האתון, אשר מהם עולות כמה קושיות על הבנת דמותו של בלעם.

ג. פתיחת פי האתון

ויען בלעם ויאמר אל עבדי בלק אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב לא אוכל לעבר את פי ה' - להי לעשות קטנה או גדולה: ועתה שבו נא בזה גם אתם הלילה ואדעה מה יסף ה' דבר עמי: ויבא - להים אל בלעם לילה ויאמר לו אם לקרא לך באו האנשים קום לך אתם ואך את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה: ויקם בלעם בבקר ויחבש את אתנו וילך עם שרי מואב: ויחר אף - להים כי הולך הוא ויתיצב מלאך ה' בדרך לשטן לו והוא רכב על אתנו ושני נעריו עמו [...] ויאמר מלאך ה' אל בלעם לך עם האנשים ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אתו תדבר וילך בלעם עם שרי בלק: (כב, יח-לה)

מפסוקים אלו עולות כמה שאלות, אשר מצטרפות לשאלה שעלתה קודם.

קודם כל, ה' לכאורה מתיר לבלעם ללכת עם השליחים שבאו לקרוא לו, ואם כך מדוע "ויחר אף - להים כי הולך הוא"? כיצד ניתן להסביר ביצוע פעולה בהתאם לצו ה' הגורם לכעס כלפי העושה אותה?

בנוסף לכך, הצו אותו ה' מעביר לבלעם לפני הליכתו – "ואך את הדבר אשר אדבר אליך אתו

תעשה" – כמעט זהה לצו שמועבר לבלעם לאחר הליכתו. המלאך מוסר לו: "ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אתו תדבר". מדוע יש צורך לשלוח מלאך לאיים על בלעם ולהזהירו על אותו המעשה שממנו הוזהר כבר? מזהות זו לכאורה נראה שאירועים אלו אינם מקדמים כלל את העלילה, ואם כך, מה תפקידם?

ניתן לסכם בעיות אלו כבעיה של חוסר עקביות הנוגעת למעמדו של בלעם כנביא או קוסם, יחד עם פרטים הבעייתיים בפני עצמם.

על מנת להסביר פסוקים אלו, יש לשים לב ולדקדק בלשון הכתוב.

קודם לכן, הוצע שדברי בלעם "לא אוכל לעבר את פי ה' - להי לעשות קטנה או גדולה" מעידים על מחויבותו כלפי ה', על כך שאין ברצונו של בלעם לפעול בניגוד לרצון בורא העולם. עם זאת, האם אלו הם דברי בלעם? בלעם אומר "לא אוכל לעבר את פי ה' - להי לעשות קטנה או גדולה". יש לשים לב לכך שבלעם איננו מנמק את מניעתו מלעזור לבלק בכך שאין רצונו לפעול בצורה כזאת אלא בחוסר היכולת שלו לפעול בצורה כזאת, על אף שהיה רוצה – כפי שבוודאי מתבטא מעצם שאלת ה' האם הוא רשאי ללכת, שאלה החוזרת גם לאחר שה' כבר התנגד לפעולה כזאת.

גם במפגש הראשון עולים יסודות דומים:

ויאמר אליהם לינו פה הלילה והשבתי אתכם דבר כאשר ידבר ה' אלי וישבו שרי מואב עם בלעם [...] ויאמר - להים אל בלעם לא תלך עמהם לא תאר את העם כי ברוך הוא: ויקם בלעם בבקר ויאמר אל שרי בלק לכו אל ארצכם כי מאן ה' לתתי להלך עמכם:

(כב, ח-יד)

יש לשים לב בקריאת פסוקים אלו למעבר בין דברי ה' לבלעם, לבין דברי בלעם לשרי בלק. בעוד שה' מזהיר את בלעם מההליכה בכך שהעם ברוך – ובעצם שאין רצון ה' לקללם – בלעם מסרב לקריאת שרי בלק בנימוק האמורפי ש"מאן ה' לתתי להלך עמכם". בכך בלעם מסתיר משרי בלק את הסיבה לכך, את התנגדותו של ה' לשליחות זו, ובכך גורם להמשך השתלשלות העניינים ולניסיונו השני של בלק לשכנע את בלעם לבוא. מדוע בלעם מסתיר התנגדות זו?

מסתבר לחבר שאלה זו לבעיות שעלו סביב אירועי האתון והמלאך. לאורך, ניתן להסביר שבלעם איננו מסתיר במזיד את מלוא דברי ה' אליו מהשליחים, בלעם פשוט לא 'הקשיב' לאותם דברים, וזאת כיוון שבלעם לא רואה את עצמו ככפוף להם. אמנם בלעם כפוף ביכולותיו לקלל כלפי ה', שהוא מקור כוחותיו, אך מנגד הוא סובר שיצליח 'לכפות' או להשפיע על ה' כך שישמע אליו, וזאת במידה ויתר לו להגיע למקום שבו השפעתו גדולה – מקום שממנו הוא יוכל לצפות על העם הנתון לקללתו ולהשפיע מכוחותיו על העם הנ"ל. בהתאם לכך בלעם

לא משקף לשרר בלק את ההתנגדות העקרונית, שכן הוא לא תופס אותה ככזאת. ההגבלה על קללת העם נכנסה מאוזנו האחת של בלעם ויצאה מאוזנו השנייה, ועל כן ההגבלה היחידה אותה הוא משקף היא ההגבלה על הליכתו.

כך גם יש להסביר את הבנתו של בלעם את ההגבלה שנמסרה לו בחלום השני, לפיה "ואך את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה" (כב, כ). בלעם הקוסם, בהיותו מודע לכוחותיו איננו תופס את עצמו ככפוף לה' באופן מוחלט, אלא רק בצורה מוגבלת ביותר. אמנם, הוא לא יכול לפעול בצורה מפורשת נגד מה שנצטווה, אבל הוא יכול ליצור השפעה מספקת כך שיקבל את התוצאה הרצויה לו. אך על מנת ליצור השפעה זו בלעם צריך להגיע למקום בו ניתן ליצור השפעה, כפי שתואר קודם.

בהתאם לכך, ברור חרוץ אפו של ה', שכן בלעם פועל נחרצות על מנת לפעול כנגד הציווי ה- להי שנמסר לו פעמיים בנוגע לשליחות זו, האיסור לקלל וההגבלה לדבר ה'.⁹ כך גם מובן מדוע נדרש המלאך לחזור על אותו הציווי בפעם השנייה, שכן זו ההגבלה שאותה סירב בלעם לשמוע – האיסור לכבוש את דבר ה' שיינתן לו. לכן גם חשוב שהמלאך יאיים על בלעם – שכן בלעם משוכנע בכל רמ"ח אבריו שכן המערכת עובדת, ושביכולתו להשפיע על מהלך האירועים. ובנקודה זו הדברים ברורים, שכן אם מאז ומעולם בלעם היה קוסם, ונהג לפעול בצורות מסוימות, ולפתע מצופה ממנו לנהוג אחרת כלפי עם מיוחד, הגיוני שייקח לו זמן לעכל את הציווי¹⁰.

הלקח החינוכי שבלעם אמור לקבל בנקודה זו תואם לבעיות בהתנהגותו. שכן בלעם מכחיש את כפיפותו המוחלטת לה', ובנוסף לכך מתנגד לקבלת הציוויים המפורשים מידי ה'. בסיפור האתון שתי נקודות אלו באופיו מתנגשות עם המציאות. ה' שולח את המלאך 'לחסום' את דרכו של בלעם וגורם לאתון לסרב ללכת בדרכה. כך שלוש פעמים עד שבלעם מכה את אתונו, האתון פותחת את פיה ולאחר מכן מגיע המלאך ומאיים על בלעם. ניתן לשים לב לכך שפתיחת פה האתון, וההנגדה שבין בלעם לאתונו, כאשר האתון – בהמה – רואה את המלאך ומזהה את הסכנות הטמונות בדרכה, בעוד שבלעם, המתהדר בכינויו 'קוסם', עיוור למכשולים העומדים בדרכו, אף כשהם ברמת איום של מוות בידי המלאך! מסתבר שמטרתו של תהליך

⁹ להליכתו של בלעם כנגד צו ה', אמור הקורא לשים לב לאור כמה וכמה עניינים. ראשית, לאור תשומת הלב המוקדמת ליחסו המדויק של בלעם לצו ה', שהוא איננו מחויב לו באופן מוחלט (בניגוד לקריאה מהירה, שעלולה שלא לשים לב לניואנס זה). כמו כן, השכמתו של בלעם והזדרזותו ("וישכם בבוקר ויחבוש" – שמזכיר בכך את אברהם בהשכמתו לעקידה) המנוגדת לכך שעצם הליכתו היא מסויגת מטבעה, שהרי כבר נאמר לו שהוא איננו אמור ללכת על מנת לעזור להם. בנוסף לכך, עצם האמירה "וילך עם שרי מואב" רומזת גם היא לטיב הליכתו – כהליכה לטובת קיום השליחות, ולא לטובת שמיעת צו ה'.

¹⁰ אין בכך 'סנגוריה' על עצם המעשה, הרגל לחטוא אינו מצדיק היתר לחטא זה, אך ביחס להרגל זה הגיוני שמודעותו של האדם לחיסרון זה תפגע.

זה היא השפלת כבודו של בלעם – עד עתה בלעם חשב שהוא השליט בכל אשר מתנהל סביבו, ואילו לפתע הוא נוכח לדעת שלא רק שאינו שולט, אלא שאף בהמה פחותה מודעת למציאות יותר ממנו, כמו כן הוא מתוודע לכך שכל הפרטים מתנהלים בהתאמה לרצון ה' המנהל את המציאות, המסוגל לגרום אף לבהמות לדבר. כמו כן, עד עתה בלעם זלזל בציווי ה', ולא טרח להקשיב לציוויים המדויקים. בהתאמה לכך מגיע המלאך וחוזר שוב על אותו הציווי אך עם איום, על מנת להזהיר את בלעם מאי שימת לב לרצון ה' ממנו – במידה ולא יעמוד בו הוא עלול להיענש. עניין נוסף העולה כאן, הוא האזהרה לבלעם לחשיבות של שימת הלב לרצון ה' ממנו, שכן כפי שהמלאך מציין כאן – שאילולא האתון נטתה מפניו הוא היה הורג את בלעם, כך שבלעם ניצל רק במקרה, ומי יוכל להבטיח לו שגם בפעם הבאה שיעבור על רצון ה' יינצל באותה הדרך¹¹.

כך שניתן לסכם את הלקחים ש'ניתנו' לבלעם בשני לקחים: 1. מעמדו הנמוך ביחס לציווי ה', וההבנה שהכל כפוף אליו, אף פתיחת פיו. 2. בלעם אמור להבין שעליו להיות קשוב למציאות ולהיזהר מהבנה שגויה של רצון ה' – אחרת הוא עלול להיענש על כך, כפי שהיה אמור להיענש עכשיו. הצלתו היא מקרית ואין לו לסמוך על מקרה זה.

ד. המשך השליחות

באופן מעט מפתיע, על אף סיפור האתון, מלאך ה' לא מצווה את בלעם לחזור לאחוריו אלא מתיר לבלעם להמשיך – תחת הציווי "ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אתו תדבר". הציווי כשלעצמו הגיוני – ה' משתמש בבלעם על מנת לברך את עם ישראל. עם זאת, ציווי זה מעלה בעיה אחרת, מצד היענותו של בלעם.

כפי שעלה עד עתה, המאפיינים המרכזיים של דמותו של בלעם הם גאווה ואנוכיות – ואם כך, המשך הסיפור איננו ברור. לכאורה, לאחר סיפור האתון המסקנה אמורה להיות פשוטה – ה' איננו רוצה שבלעם יקלל את ישראל! ההליכה למואב היא דרך שסופה כישלון. לאחר הכרתו של בלעם בכפיפותו לה', הוא אמור להיות מודע לכך שאין ביכולתו לעקוף את רצון ה' הנוגע ל"כי ברוך הוא". ואם כן, מדוע בלעם ממשיך בדרכו? מדוע הוא ממשיך לנסות ולקלל את עם ישראל?

יוצא שבלעם בבירור לא הבין לאחר סיפור האתון שהוא איננו רשאי לקלל את ישראל. אלא שכאן עולה השאלה – מה כן הבין? ניתן לראות מהאירועים שמתרחשים סביב המשל הראשון, שבלעם מצד אחד אכן מדבר כפי שנצטווה, ומעביר אל בלק את דברי ה' שנמסרו אליו. ועם

¹¹ מה שלא מסתבר כנכון, שהרי אם באמת הייתה מטרתו של המלאך להרוג את בלעם – הייתכן שהאתון הייתה מצליחה למנוע זאת ממנו? ניתן להסביר שמדובר כאן על הטעיה חינוכית מכוונת כלפיי בלעם, על מנת שיחשוב לעצמו שניצל רק בנס.

זאת, בלעם לפני כן מנסה לעשות מעשי השפעה על רצון ה', כפי שהוכח בתחילת מאמר זה, ויש לעמוד על מורכבות זו.

השאלה היא כיצד ייתכן שבלעם לא הבין את רצונו של ה'?

יש לשים לב לשלב שבו נאמר לבלעם שהוא איננו יכול לקלל את ישראל, אמירה זו נאמרה במהלך ההתגלות הראשונה לבלעם. התגלות שבשעתה בלעם התכחש לדברים המפורשים אליו, כפי שלא העביר אותם אל שליחי בלק, וזאת בהתאמה לכך שלא ראה עצמו כמחויב אליהם. לאור זאת, ניתן להבין מדוע כרגע בלעם מתעלם מנתונים אלו, הם לא חזרו להכרתו – כפי שהכחישים עד עתה, הם המשיכו להישאר בתת המודע שלו.

מה לגבי האיום בידי המלאך עצמו? כיצד ייתכן שבלעם לא מבין אותו ומנסה בכל זאת להשפיע על רצון ה' ולקלל את ישראל? הרי המלאך בא במפורש להזהיר אותו מסיבה מסוימת. בנקודה זו ניתן להציע שני כיוונים, אשר אינם סותרים זה את זה. אפשרות ראשונה שאפשר להציע היא כיוון לפיו בלעם לא מבין מאירועים אלו דווקא את הבעיה שברצונו הספציפי. ייתכן שבלעם מבין מהמלאך שהבעיה היא גאוותו ויחסו כלפי ה', כפי שתואר במסר הראשון. ניתן להבין שבלעם חושב שזו הבעיה המרכזית בהתנהלותו – הדרך, ולא דווקא התוכן. אפשרות שנייה שאפשר להציע היא הבנה חלופית של המלאך נושא החרב, המלאך הרי מזהיר את בלעם מכך שהוא כמעט והרגו, ועם זאת לפני בלעם ניצב מלאך שמד, אשר אינו מבצע את שליחותו, אלא 'מיותר'. ניתן להבין שבלעם רואה במלאך זה אות שונה מההבנה הראשונית. בלעם רואה במלאך זה מלאך שנשלח מאת ה' על מנת להביא את ה'עונש' או הקללה שבלעם אמור להטיל כלפי העם בהמשך – ושעל כן הוא נושא "חרב" – שמשמלת במקרים רבים בתנ"ך שמד. כאמור, כיוונים אלו אינם סותרים בהכרח¹².

מה לגבי תוכן אמירתו של המלאך? איך בלעם מבין ציווי זה?

המלאך מצווה את בלעם "ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אתו תדבר". בלעם מבין מציווי זה שלאחר שה' כבר יצווה אותו לאמירה מסוימת – הוא לא יכול לשתוק ולכבוש נבואתו. חשיבותו של ציווי זה ברורה, שהרי תאורטית, ה' יכול לצוות את בלעם לברך את ישראל, ואילו בלעם בשלו – פשוט ישתוק ולא יברך, אלא ינסה שוב ושוב עד אשר יצליח "לשכנע" את ה' ויקבל קללה לקלל את ישראל. המטרה של ציווי זה בידי המלאך היא שבלעם יחויב לשאת את הברכות בהמשך. כמובן, בלעם עוד לא יודע שהתוצאה של ה'שכנועים' שלו תהיה ברכות ולא קללות, שכן הוא חושב שביכולתו להשפיע על רצון ה', אך הוא מתבדה בהמשך.

¹² הכיוון לפיו המלאך נושא החרב מסמל שמד מופיע בצורה מסוימת בשיעור של הרב מדין על נושא זה. ראה למשל בדברי הימים א, כא: "ויישא דויד את-עיניו, וירא את-מלאך ה' עומד בין הארץ ובין השמיים, וחרבו שלופה בידו, נטויה על-ירושלים. ויפול דויד והזקנים מכוסים בשקים, על-פניהם".

ההיגיון בהבנה זו מתחבר להיגיון בהבנת עצם תפקידו של המלאך. בלעם חושב שהבעיה המרכזית בהתנהלותו היא גאוותו, תחושתו שהוא 'מעל' לה' ושהוא זה שמכריע מה יהיו התוצאות (בהתבסס על כוחות ה'). כך גם ביחס לעיקרון השני לפיו בלעם מבין שהמלאך נועד לשמור לעם, כתוצאה מיחס אישי מסוים לעם, ובהתאמה בלעם מבין שה' רוצה לגרום לקללה ספציפית.

לאור הבנות אלו, ובהתאם למטרתו של בלעם, ברורה מטרת הליכתו והיגיונית, הוא חושב שביכולתו להביא לידי ביטוי את מטרתו. אף לאחר שבלעם נכשל בניסיון הראשון והשני, הוא ממשיך להאמין שיש סיכוי, בהתאם ליכולתו להשפיע על ה'.

ה. נשיאת המשל השלישי

מטעמי נוחות ויעילות, נדלג למשל השלישי, כאשר המשל הראשון והשני – מצד פתיחתם ומצד סגירתם סובבים סך הכל סביב אותם העקרונות – בלעם מנסה להשפיע על ה', הוא נכשל חרוצות, בלק כועס עליו ובלעם מצטדק בכך שהוא לא יכול לעבור על רצון ה'. הדברים מובנים לאור העקרונות שעלו עד כה¹³.

כך נמשכים להם האירועים עד המשל השלישי, משל שבו בלעם מבחירתו החופשית בוחר לברך את ישראל ולא לקללם, שכן "וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל". לאור הדרך שבה התרחשו האירועים קודם לכן – שינוי החלטתו זו של בלעם כלל לא היגיוני. קודם לכן בלעם מנסה לקלל את ישראל מטעמיו האישיים – ולא לאור ציווי ה', רצון ה' כלל לא מהווה הנחיה מחייבת כלפיי בלעם. ואילו לפתע בלעם נעשה צדיק ומחפש לעשות את רצון בוראו. שלב זה קשה ביותר וכלל לא ברור מדוע בלעם פועל כך.

אמנם, ברור לאור אזהרות המלאך לבלעם, שבלעם לא יכול לקלל את ישראל בניגוד לרצון ה', אך הוא יכול לבחור באפשרות שלישית – לברוח, להתפטר, להגיד לבלק שהוא לא מסוגל והוא יודע שה' לא יקשיב לו – מה שגם מסתבר שיקרה – כמו בשתי הפעמים הקודמות. כך שהשאלה המרכזית היא מדוע בלעם לא הולך, גם אין מדובר כאן על "כבישת נבואתו" – שעליה המלאך הזהיר אותו – שכן הוא עוד לא קיבל נבואה, וכל עוד לא קיבל – הוא יכול לסרב.

רבים מהפרשנים בהסברם לפסוק זה מסבירים כך:

לקראת נסיונות כמו שפיי', כי ידע כי לא יועיל כלום כמו שיאמר הוא עצמו "כי לא

¹³ בנוסף להסבר הכללי, יש לציין שבלעם ממשיך להאמין שביכולתו להשפיע על רצון ה' עד לפעם השלישית. כפי שגם עולה מהמשל השני שנמסר לבלעם – על כך שה' לא ישנה דעתו ושקמים לא ישפיעו על העם. ואף בראשית המשל השלישי בלעם עוד מאמין בכך – כפי שמנסה להשפיע בהקרבת הקרבנות, רק בעיצומה של התבודדותו הדבר משתנה.

נחש ביעקב, ונתכוון לברכם והקב"ה הסכים על ידו [...].

(בכור שור, כד א)

הבעיה בהסבר זה היא שהוא לא מסביר מדוע בלעם איננו בוחר באפשרות השלישית, אפשרותו לברוח ולהיכנע, לא לברך ולא לקלל.

כיוון אחר שהוצע בפרשנים הוא הכיוון השני המובא בבכור שור:

אי נמי רצה לקללם כי הבין שאין הקדוש ברוך הוא רוצה, ורצה שלא תשרה עליו שכינה ויקלל מדעתו, ושכינה שרתה עליו על כרחו והכריחתו לברך [...].

(שם)

כיוון זה מתאים לדמותו של בלעם כפי שעולה מהפסוקים קודם לכן, ואכן זה המעשה שהיינו מצפים ממנו לעשות. הבעיה היא הפסוק שעליו מדבר הסבר זה – "וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים"; כאשר נחשים באופן מובחן מדברים על כשפים מסוימים, ובפעמים הקודמות בלעם ניסה לעשות אותם על מנת להשפיע על רצון ה' – ברור שפשטו הוא שבלעם לא מנסה לעקוף את רצון ה', לעומת ניסיונותיו בפעמיים הקודמות. כך שלאור קריאה רצופה של הדברים גם קריאה זו איננה מתאפשרת.

אם כך, כיצד ניתן להסביר זאת? כיצד רצון ה' הפך לפתע להיות גורם משמעותי עבור בלעם? מסתבר לומר, שבלעם, לאור עקשנותו והתעלמותו – כמו בסיפור האתון – גם במהלך ראשית האירועים המתרחשים קודם לכן, קצת עוצם עיניים לנוכח רצון ה'. בשני המשלים הראשונים אין זאת שבלעם באמת לא זכר שרצון ה' לברך את ישראל, הוא יודע זאת בעמקי ליבו, אך מתכחש לעובדה זו. הוא מספר לעצמו תירוצים ממינים שונים לכך שאולי זה כן רצון ה', או שאם קצת ילחץ – ה' ייכנע לרצונו ויסכים. גם בתחילת אירועי המשל השלישי – בלעם אומר לבלק להקריב קרבנות כי הוא עוד חושב שזה יצליח. רק בשלב זה לקראת הליכתו ל"התבודדותו", מחלחלת בו ההבנה של דברי ה' שנאמרו במשל השני – "לא איש-ל ויכזב [...]".¹⁴ הוא מבין שאין תוחלת בהליכתו נגד רצון ה'. אך לפתע, במקום לשתוק הוא מחליט לשאת את דבר ה', מדוע?

כאן יש להיזכר בסיפור האתון, איך בלעם חווה את הדברים. כבר הסברנו שאחד המסרים שעולה מסיפור האתון הוא שעל בלעם להיות קשוב לרצון ה' העולה מהמציאות – כפי שהאתון ניסתה להזהירו מדרך הליכתו השגויה, ושכיוון שבלעם המשיך בשלו ועצם את עיניו, הגיע מלאך ואיים על חייו והוא כמעט נהרג. בלעם בשלב זה עוד זוכר את אותה הסיטואציה

¹⁴ גם המשל הראשון וגם המשל השני, שניהם יחד, עוסקים ברובד מסוים בנושא זה – בהשפעתו של בלעם וקסמיו על ה', ושוללים השפעה זאת.

ואת הסכנה שנסקפה למול פניו. לאור זאת – ברור מדוע בלעם נכנע לרצון ה'. אין זאת מתוך תודעת שליחות נבואית קלאסית – של רצון לקדש שם שמיים – אלא מתוך פחד של חוסר ביצוע השליחות. בלעם מודע לסכנה שרובצת לפתחו במידה ולא יקיים את רצון ה' ולא יברך את ישראל. ועל כן ברגעים אלו, שבהם הוא מבין מה רצון ה', הוא מבין שאין לו ברירה אלא להיכנע אליו. כתוצאה מנכונותו של בלעם לכוון לרצון ה', נבואתו משתנה בהתאם. כל זאת מתוך זכירה של "מלאך ה'" הנושא חרב, ההולך לנגד עיניו של בלעם במשך כל אותה ההליכה.

סיכום

העולה מכל האמור לעיל, הוא הבנת דמותו של בלעם, מניעיו העקרוניים וטיב מחויבותו או אי מחויבותו לרצון ה'. יתר על כן מובן טיב הלקחים אותם הוא לומד כתוצאה מהמפגש הטראומתי עם המלאך בראשית דרכו. הדגש המרכזי בהבנת האירועים ובקריאה נכונה של המסופר כאן הוא בהבנה שבלעם איננו מעוניין לקיים את רצון ה' – הוא מעוניין לפעול לטובת עצמו – אך הוא מוגבל על פי מה שה' אומר לו, הגבלה שמשתנה במהלך הסיפור.

דגש נוסף בהבנת דמותו היא ה'עקשנות' שלו. תשומת הלב לכך שבלעם לא מחויב מהבחינה המהותית לרצון ה' אלא מנסה לקיים את רצונותיו שלו, ואף מתעלם מה'רמזים' הנמצאים בדרך והמעידים על רצון ה' ביחס למציאות. בלעם ה'חווה' עיוור אף לעומת אתוננו.

הבנה זו של דמותו של בלעם מסבירה את מעורבותו לאחר מכן בחטא בעל פעור (לא, טז). שהרי במידה ובלעם עדיין מעוניין לקבל כבוד והערכה – ולאחר שסיים את המחויבות הנ"ל לה' – הוא מסוגל לפעול כרצונו, ולנסות להשפיע על המעמד הרוחני ועל עונשיו של עם ישראל בדרכים יותר 'טכניות', באמצעות החטאתו והנמכת מעמדו המוסרי, וכך יעורר קצף מאת ה' על עם ישראל.